

Assembleistes, diputades i procuradores: dones en la res pública a l'Espanya del segle XX

Montserrat Duch Plana

Universitat Rovira i Virgili

La participació de les dones en la res pública espanyola del segle vint és l'objecte descriptiu d'aquest assaig que propicia una reflexió sobre els límits imposats en l'exercici d'una representació ciutadana de les dones derivada del sistema de gènere. Dones que participaren en l'Assemblea Nacional de Primo de Rivera (1927-1929), com a diputades en les Corts de la 2a República o procuradores en les Corts franquistes (1946-1976). Una anàlisi comparativa de tres períodes tant diferents pel que fa a la salvaguarda de drets i llibertats individuals mostra la continuïtat d'un sistema de relacions socials de gènere que situen en l'excepcionalitat la presència de dones en la política.

Una òptica prosopogràfica mostra la prevalença de les lògiques de permanència, en democràcia i en dictadura, de la subsidiària condició ciutadana de les dones durant bona part de l'Espanya del segle XX. Les biografies d'aquestes pioneres en càrrecs de representació parlamentària ens ajudaran a intentar una "genealogia" de trajectòries i un intent de sistematització de la "fungibilitat" de les dones en política.

Assembleistes

L'Estatut municipal de la Dictadura de Primo de Rivera, tot i que restringia l'accés de les dones casades als governs locals, implicava un canvi important en el reconeixement de drets polítics en un intent, amb limitacions, d'aproximar la situació espanyola a l'entorn europeu malgrat les limitacions que fustraven l'intent (FOLGUERA, 1997: 484): el dret del sufragi només per a les caps de família i el fet que, tot i que l'estatut contemplava la possibilitat d'elecció directa, els regidors foren de nomenament directe pel Govern. Ni Primo de Rivera ni Calvo Sotelo, l'autor de la llei com a director general de l'Administració, actuaven per una forta pressió social sufragista sinó amb afany modernitzador, compatible amb els pressupòsits de manteniment de la família com a eix social central, l'hegemonia cultural catòlica o la concepció tradicional del rol de les dones.

L'únic aspecte innovador de l'Assemblea Nacional consultiva es mostra en el reglament que establia el dret de tot ciutadà, sense distinció de sexe, a "participar en los organismos rectores del país". La tasca de l'Assemblea en el context dictatorial i la condició no electiva dels assembleistes, invalida en bona part la seva funció i li resta legitimitat. L'oposició rebria amb reticències altres mesures dirigides a les dones com ara la regulació de l'assegurança de maternitat, del treball a domicili o la participació de les dones en els comitès paritaris. Reticències que es feren efectives amb la renúncia de dues dones nomenades, vinculades al PSOE, que defugiren participar-hi.

Entre les assembleistes trobem vincles amb el feminisme catòlic que va tenir influència en la societat espanyola del primer terç del segle XX pertanyents a l'Acció Catòlica o la Institució Teresiana que van acollir algunes de les dones més destacades en la literatura, les ciències socials i la pedagogia com ara Carmen Cuesta, Maria de Echarri o Teresa Luzzatti. Eren partidàries de l'harmonia social, la millora de les condicions de vida i de treball de les obreres, així com, sense excloure la participació política, de la centralitat del rol de mares i esposes en la identitat femenina.

Un altre corrent, el feminisme moderat, té en la Asociación Nacional de mujeres españolas (1918) una fita emblemàtica. El Lyceum Club, fundat per Maria de Maetzu (1926) propicià la reforma de la posició legal de les dones.

Un ideari diferent és el de la Cruzada de Mujeres Feministas (1921) creada per Carmen de Burgos. Les seves reivindicacions eren el dret al vot, la igualtat entre els cònjuges en el matrimoni, l'establiment del divorci, la igualtat en el treball i la vella i encara actual exigència del principi de a igual salari per a igual treball.

El moment estelar de la interacció entre feminisme social i polític va coincidir amb els fracassats i inútils esforços del general Primo de Rivera amb la creació de l' *Asamblea Nacional*. Hi trobem 13 dones, el 3,4% del total, "las primeras en acceder a una institución política que, aunque orgánica, se postulaba como representativa de la sociedad española" (TAVERA, 2000: 379).

Quadre 1
Dones membres de l'Assemblea Nacional

	edat		estat		professió	període	via
	d'accés	civil	formació				
Carmen Cuesta del Muro	1890-1968	38	soltera	Doctora en dret	professora	1927-1929	AVN
Micaela Díaz Rabaneda	1898	30		Magisteri	professora	1927-1929	AVN
Natividad Domínguez Alalaya	1868	40		Magisteri	professora	1927-1929	AVN
Maria de Echamí Martínez	1878-1955	49	soltera	Magisteri		1927-1929	AVN
Maria López de Sagredo y Andrés	1881	47			escriptora	1927-1929	AVN
Maria López Monleón							
Teresa Luzzatti de López de Rúa							AVN
Maria de Maetzu Whitney	1881-1948	47		Lda. Filosofia i Lletres	professora	1927-1929	AVN
Josefina Oñón Arcelus	1894	34		Magisteri			AVN
M. Dolores Perales y Gonzalez Bravo						1928-1929	AVN
Isidra Quesada y Gutiérrez	1851	77	vídua		comiessa-dama reial	1927-1929	Estat
Bianca de los Rios de Lampérez	1862-1956	66	vídua		escriptora	1927-1929	AVN
Trinidad von Scholtz			vídua		duquesa-dama reial	1927-1929	Estat

Font: Archivo Histórico. Congreso de los Diputados.

Podem observar un perfil semblant entre les assembleistes, la meitat pertanyen, d'una o altre manera a l'activitat educativa, com Maria Echarri, una religiosa que va intervenir en els debats favorables a la millora en la remuneració de les mestres; Maria de Maetzu representa el reformisme educatiu, directora de la Residencia de Señoritas entre 1916 i 1936 o les mestres Josefina Olóriz i Micaela Díaz com l'advocada Carmen Cuesta que dirigí l'Institut Catòlic Femenino.

El cursos honorum que les porta a l'Assemblea es per algunes la condició nobiliària, més o menys adornada per l'acció benèfica. Es el cas de Isidra Quesada i Trinidad von Scholtz, dames de la Reina, ambdues en representació de l'Estat. *Vicepresidenta del Real Patronato para la represión de la Trata de Blancas i presidenta de la Junta de Socorros a los mutilados de la guerra*, respectivament.

Maria Echarri fou l'organitzadora del sindicalisme femení catòlic amb la creació d'una federació sindical (1909) que s'atribuiria la "lei de la cadira"(1912). Echarri, regidora de Madrid per disposició governativa i vocal del Consejo Superior de Emigración, donà suport a l'intent de la Dictadura de dotar-se d'un funcionament semiconstitucional, orgànic i corporatiu.

Entre les assembleistes trobem les que simultanejaven el càrrec amb la condició de regidores: Maria López Sagredo (Barcelona), Josefina Olóriz (Donostia) i Maria Echarri i Micaela Diaz (Madrid). Aquesta darrera és mostra sensible a una genealogia femenina: "En donde han florecido mujeres tan excelsas como una Isabel la Católica, santa Teresa de Jesús y Concepción Arenal, las tres más altas cimas del pensamiento y de la sensibilidad de la raza, ¿qué no podría exigirsenos a la mujer? Es llegado el momento de trabajar con entusiasmo para que no pueda decirse, en justicia, que la mujer española ni supo recoger la rica herencia legada por sus gloriosas antecesoras, ni pudo corresponder, por ello, a la generosa iniciativa de un gobernante que ha hecho emerger a las mujeres de su país de la penumbra en que yacían"(ASAMBLEA NACIONAL, 1927: 109).

Tot i la peculiaritat del treball de l'Assemblea amb activitat efectiva limitada a dos anys veiem com les dones que hi accediren s'especialitzen en la temàtica que denominem "bloc de gènere" (violència, pau, benestar social, educació) tot i no en absoluta exclusivitat si bé les intervencions en pressupostos (Dominguez, Cuesta, Oloriz, Echarri, Perales) remetien a qüestions anàlogues.

Carmen Cuesta és l'exponent dels avenços i les limitacions del reformisme confederal. Col·labora en la Institució Teresiana, una institució que perseguia contrarrestar la secularització mitjançant l'educació de les dones. Assolí molta visibilitat en designar-la secretaria de l'Assemblea. Hi defensà alternatives educatives diferenciades per a les dones així és allunyades de la coeducació en els Instituts de batxillerat o en les facultats de medicina. Proposà reformes del codi civil "... es el que reconoce la personalidad y define el concepto de persona como sujeto capaz de derechos y deberes y que, por tanto, exige como condición indispensable la inteligencia y la libertad, y el Derecho Civil, tal como está

actualmente redactado, no concede a la mujer esas cualidades” (TAVERA, 2000: 487). Tot i això restringia els drets civils a les dones solteres i vídues, mai a les casades: “...en la familia reconozco la autoridad del marido.... porque se la otorgó Jesucristo”. Cuesta, publicà “Las mujeres y el derecho”(1932) en defensa de reformes igualitaristes. El 1933 marxà a Sudamèrica amb l'objectiu d'estendre la Institución Teresiana.

Blanca de los Rios es l'exponent de la representació de l'americanisme, funda i dirigeix “Raza Española”, pertanyia a la *Junta superior de beneficència* i a la *Unión de Damas españolas*, una associació que impulsava la protecció del treball femení. Fou candidata a la Real Academia de la Lengua i destacà en la crítica literària. Les intervencions de Micaela Díaz es referiren a emigració, creació d'escoles pràctiques de llevadores i aspiracions mínimes del magisteri. María Echarri que pertanyia a la secció d'acció social, sanitat i beneficència va intervenir en la discussió de la legislació post-carcerària. María Lopez Sagredo participà en el debat sobre organització de la beneficència i en les infraestructures educatives, també en la inclusió com a delictes en el Codi de la blasfèmia i de l'abandonament de la família, en el dictamen d'assegurança de maternitat i en la ponència sobre assumptes mercantils. Maria de Maetzu participa en ponències sobre educació primària i secundària com Josefina Olóriz. M. Dolores Perales intervé en la discussió de “obras neutras de carácter social y protector de la mujer y del niño”

Cap assembleista participarà en la política institucional republicana. Víctimes totes de la radicalització social de la 2a. República, desapareixen de la vida pública eclipsades pel discurs antimonàrquic i antiprimoriverista. També per les limitacions implícites en el seu propi model de relacions socials de gènere. Tot i això la seva presència a l'Assemblea ajudà a suavitzar la resistència a la participació política de les dones en els medis conservadors i contribuï a facilitar altres trànsits en el futur, de més abast i significació. En paraules de Domínguez de Atalaya “El General Primo de Rivera, al llevar a la mujer a esta Asamblea, ha dado el primer paso, el más difícil, cual es el considerarla capacitada para la vida pública; lo demás lo hemos de hacer nosotras” (ASAMBLEA NACIONAL: 1927, 164).

Diputades

El gabinet presidit per Alcalà Zamora adoptarà, en una de les primeres mesures de govern, la reforma de la llei electoral: es rebaixa l'edat de votar als 23 anys, es canvien les circumscripcions uninominals per les províncies i es concedeix a les dones la condició d'elegibles per a les eleccions a Corts Constituents, una mesura de dret passiu al vot. Dels 470 escons electes el 1931 només tres eren diputades: Victoria Kent del Partit Radical Socialista, Clara Campoamor del Partit Radical i Margarita Nelken, del PSOE.

L'Estat republicà pretén regular aspectes de la vida privada en un intent de canviar l'ordenament jurídic per una concepció laica, equitativa i democràtica. La Constitució de 1931 i la legislació sectorial suposen un punt d'inflexió progressista en la regulació de les relacions socials de gènere (NASH, 1999), de curta durada i de relatiu abast per la interrupció violenta de l'experiència reformadora amb el cop d'estat militar i la llarga dictadura de Franco.

Quadre 2
Dones diputades a les Corts 2a. República

	edat							
	d'accés	estat civil	formació	professió	periode	partit	circumscripció	
Julia Alvarez Resano	1903-1948	33 casada	Lda Dret	advocada	1936-1939	Socialista	Madrid	
Francisca Bohigas Gavilanes			Magisteri	inspectora	1933-1935	Minoria Agraria-CEDA	León	
Clara Campoamor	1888-1972	43 soltera	Lda Dret	advocada	1931-1933	Radical	Madrid	
Veneranda Garcia Blanco	1893-1892	40	Magisteri	mestra, inspectora	1933-35	Socialista	Oviedo	
Dolores Ibaruri	1895-1889	41 separada		obrera	1938-1939	Comunista	Oviedo	
Victoria Kent Siano	1897-1987	34	Lda Dret	advocada	1931-1933	Izquierda Republicana	Madrid	
Maria Lejárraga y Garcia	1874-1974	59 casada	Magisteri	escriptora	1933-1935	Socialista	Granada	
Marganta Nelken	1894-1968	37 casada		escriptora	1931-1939	Socialista	Badajoz	
Matilde de la Torre	1884-1946	49 casada	Magisteri	periodista	1936-1939	Socialista	Oviedo	

Font: Archivo Histórico. Congreso de los Diputados.

Victoria Kent tindrà intervencions destacades en el debat de la Constitució, als articles referits a l'article primer, al títol III sobre drets i deures, en relació a les garanties individuals i polítiques com en relació a la família, l'economia i la cultura. Intervé en un tema que pertany a la genealogia que arrenca de Concepción Arenal, com a directora general de presons (TELO NUÑEZ, 1995). Participa en el Pacte de San Sebastián, assolint visibilitat com a advocada defensora d'Alvaro Albornoz processat per pertànyer al comitè revolucionari de 1930. Doctora en Dret, pertany a l'*Asociación de Mujeres de España* (1919), a la *Juventud Universitaria Femenina* i és cofundadora del Lyceum Club. Milita al PRRS (1929) i com a diputada és favorable a l'equiparació de salaris i contrària al sufragi femení en considerar que les dones serien "presas fáciles de la influencia clerical". Durant la guerra civil fou inspectora de proveïments als fronts, impulsà una campanya de llars d'acolliment d'infants en l'evacuació dels quals treballà des de 1937 essent ambaixadora a París. Amb la derrota, tot i una condició de clandestinitat que durarà 4 anys, es dedicarà al rescat dels retinguts en camps de concentració. El Tribunal contra la Maçoneria la condemna a 30 anys de privació de llibertat (1943). A l'exili participa en la fundació de la *Unión de Intelectuales españoles* i en el Congrés de la Federació Democràtica de dones intel·lectuals, continuadora de *Mujeres contra la Guerra y el Fascismo*. A Mèxic imparteix Dret Penal a la Universitat i abandona la militància a Izquierda Republicana. El 1951 és la delegada a Nova York del govern a l'exili, una dècada en què treballa a Nacions Unides. Si Nelken impulsà "Las Españas", Kent, amb el suport del seu company, l'hispanista Louis Crane, crea la revista "Ibérica" (1953-1970).

L'única diputada de dretes, Francisca Bohigas, mestra i inspectora es dedicà quasi monogràficament a temes d'instrucció pública en la legislatura de govern cedista. Membre de la mateixa Comissió, la socialista Maria Lejárraga, és una molt prolífica escriptora, procedent d'una família culta estudiarà magisteri i als 21 anys amb el seu treball a l'ensenyament sufraga la seva vida i la dels seu marit, Martínez Sierra qui firma fins a nou llibres escrits a quatre mans amb Lejárraga. És afiliada a la *Unión de Mujeres* (1920), cofundadora del Lyceum Club (1926) i de l'*Asociación Femenina de Educación Cívica* (1931). No signarà les seves obres fins a la proclamació de la República. Renuncia a l'escó el 1934, serà agregada comercial a Suïssa i representant d'Espanya davant l'OIT (1937) i participarà en l'evacuació d'infants a Bèlgica. El seu exili la porta a França, Estats Units, Mèxic i Argentina enmig de dificultats econòmiques agreujades per la usurpació dels drets d'autor. Una dona amb una biografia contradictòria que insisteix en la solidaritat femenina com a agent de canvi i que critica les autolimitacions de les dones tot i proporcionar èxits al seu ingrát marit (MAGNINI, 2000: 225).

En el debat sobre el dret constitucional al sufragi femení Kent i Campoamor personificaran les figures de gènere. En la votació de l'article 36 Kent, com molts altres diputats s'absentarà. El resultat fou de 161 vots a favor i 121 en contra. Nelken no era encara diputada per la seva condició d'estrangera. Uns mesos després, desembre de 1931 un debat parcial que proposava la derogació del vot de les dones amb l'excepció de les eleccions municipals culmina amb un resultat prou més ajustat, 127 diputats a favor i 131 en contra entre els quals, Campoamor i Kent. L'altra diputada, Nelken defuig participar en la votació (MAGNINI, 2001: 217).

Margarita Nelken és una activa diputada que defensa una política social radical en la discussió sobre les bases de treball i la política social al camp. Membre de les comissions de presidència i pensions defensa posicions pròpies en la crisi social agrària com sobre l'aministia; s'enfrontarà als seus correligionaris al govern arran de l'actuació de les forces de seguretat en denuncia de la repressió exercida a Castilblanco (1931). Nelken coincideix amb Indalecio Prieto en contra de la concessió del dret de vot a les dones si bé les seves posicions son d'enfrotament als sectors reformistes del PSOE. Fet que la portarà, amb la frustració per no obtenir la plena confiança de Largo Caballero, a militar al PCE. Lidera la *Unión de Mujeres Antifascistas*, promou la mobilització del treball voluntari de les dones en l'esforç de suport de la reraguarda als combatents i organitza la protecció i l'evacuació d'infants, a més de treballar de reportera als fronts. Tot i això, eclipsada per Pasionaria, el gran mite, tindrà poca visibilitat si bé la seva forta individualitat política esperonà la misoginia d'Azaña (TAVERA, 2000: 614).

Clara Campoamor, intervé en el debat sobre la constitució, presenta un projecte de divorci, participa en la discussió de l'Estatut de Catalunya, Tribunal de menors, reforma del codi penal, pla ferroviari, alliberament de detinguts governatius, jurats mixtos de treball o plantilles d'instrucció pública. Es una diputada

brillant que milita en el feminisme: projecte de divorci, inscripció com a legítims de fills nascuts fora del matrimoni o la investigació de la paternitat; defensa el dret de les dones a ésser admeses com a testimoni en els matrimonis civils així com l'accés a les professions jurídiques; promou la reforma de la llei electoral, insta a acabar el monument a Concepción Arenal com també, en l'intent del conreu de la memòria femenina proposa l'emissió de segells amb l'efígie de Mariana Pineda. Llicenciada en dret als 36 anys, estableix bufet propi, és la primera advocada en intervenir al Tribunal Suprem. Fundadora de la Federació Internacional de carreres jurídiques, presidenta de la Juventut Universitària Femenina presideix el Congrés Internacional *Women's suffrage* a Berlín (1929). Participa en la creació de la Lliga femenina per la pau, s'afilia al Partit Radical (1931) i a la *Logia Reivindicación*. Lerroux la promou a la Direcció General de Beneficència el 1934 tot i que dimiteix arran dels fets d'octubre, un any després abandona el Partit Radical. En endavant serà marginada de la res pública, se li denega l'ingrés a Izquierda Republicana i més tard l'intent d'incorporar *Unión Republicana Femenina*, que havia fundat per avançar en la sensibilització social sobre el sufragi de les dones, al Front Popular. Escriurà "La revolución española vista por una republicana" (1937) (TAVERA, 2000: 452). No reeixirà tampoc en el seu retorn ja que una causa al Tribunal d'Ordre Públic li impedeix regularitzar la seva situació. Mor a l'exili acollida per la seva amiga, l'advocatessa matrimonialista Antoinette Quinche.

Matilde de la Torre, periodista asturiana, intervé com a diputada del PSOE en les comissions de defensa, hisenda i economia, justícia, instrucció pública, marina i pensions. La diputada Julia Alvarez, serà durant la guerra la primera governadora civil d'Espanya. Militant socialista, estudia magisteri -com quasi totes!- i dret. Governadora a Ciudad Real i Guadalajara és la pionera en aquesta funció. Dimitirà perquè sectors del PSOE l'acusen de col·laborar amb el PCE. Serà magistrada del Tribunal d'espionatge i alta traïció. Fins al 1945 pertany a la Junta Suprema d'*Unión Militar* quan marxa a Mèxic. És expulsada del PSOE per la seva adscripció a les postures de Negrín (1946).

Margarita Nelken destaca com a crítica d'art i política influent, "En el primer tercio de siglo XX los hombres españoles no aceptaban de buen grado el desafío de una mujer independiente que provocaba sus temores políticos y sexuales como hizo Margarita Nelken" (PRESTON, 2001: 262). Nelken va oposar-se al sufragi femení per criteris d'oportunitat política ja que pensava que la influència del clergat alentaria la majoria de les catòliques a votar la dreta, posició antitètica amb Campoamor. Arran dels fets d'octubre s'exilià i feu una gira europea per tal de recaptar fons a favor de les víctimes de la repressió. La visita a Rússia facilità el camí que la portaria a militar al Partit Comunista un temps després. En defensa de la legalitat republicana contra el cop d'estat de Franco, contribuï a la distribució d'armes (PRESTON, 2001: 308). Un dels batallons extremenys portava el seu nom, com un altre de voluntaris madrilenys, Nelken era una font inesgotable

table d'energia: visites diàries al front per mantenir la moral dels milicians, campanya per animar les dones a teixir jerséis pels soldats a més de mítings i articles a la premsa on feia denúncies enèrgiques tant del feixisme com del derrotisme.

La defensa de Madrid fou el seu temps més esplèndid. Podia haver estat evacuada a València ja que era diputada i escriptora de renom, però decidí quedar-se a la ciutat assetjada. En coherència amb un discurs de gènere basat en l'assimetria en les identitats culturals i els papers socials, a Nelken se la considera indòmita, intransigent, inflexible, franca. A l'exili a Mèxic seria la responsable de la seva manutenció, de la seva mare, de la seva filla i de la seva néta. Un tribunal militar la condemnà a trenta anys de presó. Nelken acabaria expulsada del PCE l'octubre de 1942 acusada d'enemiga; pocs sortiren en la seva defensa, José Bergamin, en fer-ho fou acusat de traïdor.

Dolores Ibárruri, diputada el 1936 i novament el 1977, esdevindrà símbol de la mare proletària; imatge, tammateix de les perversions de gènere en l'Espanya republicana en guerra. En la vaga de 1917 mobilitza les dones dels miners, separada des de 1931 fou mare de sis fills. Tot i que assumeix la responsabilitat de la comissió femenina del PCE (1932) i com a tal participa en l'organització de *Mujeres contra la guerra y el fascismo* (1934), o en la revista "Mujeres" la seva és una manera personal i populista de fer política. Secretària general del PCE pel suport soviètic fins al 1960 en què asumeix una funció simbòlica com a presidenta. No era feminista si bé va saber desafiar, a la seva manera, les convencions referides a la presència de les dones en política i una prolífica maternitat. "Dolores Ibárruri tenía cualidades excepcionales, pero había llegado a lo más alto del partido comunista cuando había poco competitividad y contando con el apoyo crucial de los representantes del Comintern. El movimiento anarcosindicalista, no carente de una actitud de superioridad respecto a las mujeres, era lo bastante liberal para absorber el protagonismo de Frederica Montseny. El partido socialista, por el contrario, nunca encontró un puesto de importancia para ninguna de sus mujeres veteranas, ya fuera Margarita Nelken, María Lejárraga de Martínez Sierra, Isabel de Palencia o Matilde de la Torre"(PRESTON, 2001: 316).

En la res pública hispànica l'única ministra fins al 1936, també la primera europea, fou, paradoxalment, l'anarcosindicalista Frederica Montseny. Defensora del dret de les dones a una vida autònoma no coincidia amb les feministes coetànies tot i que "La mujer, problema del hombre"(1932) i "El problema de los sexos"(1951) són dos títols que problematitzen les relacions de gènere vigents. Mare de tres criatures pensava que la maternitat era la culminació de la identitat femenina i que la naturalització dels sexes no seria possible sinó en una societat sense Estat ni capital (TAVERA, 2000: 378). Va pertànyer al govern de Largo Caballero format el novembre de 1936 en representació de la CNT: "A mi, cuando entré en el primer Consejo de ministros, me miraban de reojo. Despues creo que, poco a poco, fui venciendo esa desconfianza y hasta hostilidad, pero en la mentalidad de los hombres de la época existía mucha reserva y un recha-

zo total a la intervenció de la mujer y, como Margarita Nelken, la Pasionaria o yo misma, aparecíamos tanto en primera fila, todo eso creaba una especie de clima especial, bastante enrarecido (PONS, 1977: 162)

Entre les diputades republicanes observem una procedència territorial prou concentrada, tres ho són per Astúries: Matilde de la Torre, Veneranda Garcia Blanco i Dolores Ibárruri el mateix nombre que Madrid amb Clara Campoamor, Victoria Kent i Julia Alvarez, es a dir que el 66% de parlamentàries entre 1931-1936 provénen de dues circumscripcions. De les nou diputades, 5 presenten una salut de ferro malgrat les circumstàncies viscudes, ja que moren quasi centenàries. La formació inicial com a mestres es comuna a cinc, hi ha tres advocades i una obrera, Pasionaria. Cinc de les diputades acrediten una trajectòria intel·lectual en haver publicat obres d'àmplia temàtica abans i després de la seva condició representativa. Només una, Francisca Bohigas de la CEDA, se salvarà de l'exili, comú a les altres 8 diputades. No tenen fills ni Campoamor, ni Kent ni Lejárraga. La seva trajectòria política no és fàcil, sovint causa i/o efecte de les seves posicions crítiques o d'independència amb la lògica de la disciplina partidista. Els casos de major eloqüència són Julia Alvarez que essent governadora civil dimiteix, més tard serà expulsada del PSOE. Una trajectòria amb similituds amb Margarita Nelken que passa, en el Madrid en guerra del PSOE al PCE del qual serà foragitada en l'exili mexicà. Clara Campoamor deixa la disciplina del Partit Radical el 1935 i en no trobar reubicació en la candidatura del Front Popular deixa la política el 1936.

Procuradores

Les dones no havien de fer política durant el franquisme, un règim totalitari i a l'extrem patriarcal, que endega una reactivació normativa del discurs i les pràctiques de submissió de les dones i un retorn a la domesticitat. Així, tot i la llarga durada de la dictadura les requisitòries dominants mostren el seu corollari en les xifres sobre personal polític (MAESTRE, 1978: 807), després de deu legislatures de les Corts trobem 13 dones procuradores al costat de 6.741 procuradors; el 36% eren nats, un 49% elegits i un 15% designats (MAESTRE, 1978: 792). Ni l'aprovació de la llei de drets de les dones (1961) altera, en la pràctica, el nombre de procuradores de manera significativa ja que el balanç mostra 4 electes en representació de la família. Entre els procuradors nats trobem Pilar Primo, l'abella reina, d'entre la quota de consellers nacionals del *Movimiento* en la seva condició de cap de Secció Femenina. Mercedes Sanz fou procuradora en tant que càrrec de l'obra sindical de previsió social, la mateixa provinença de Purificación Sedeño.

Coincideixo amb les visions que interpreten la superació d'una imatge extremadament androcèntrica de la política projectada a l'opinió pública amb la pla-

nificació de presència femenina en les institucions com a estratègia complementària de la mobilització del vot femení per provar d'incrementar la magra participació electoral del sistema de democràcia orgànica. Es així que s'establí el dret de vot per a les dones casades en les eleccions a corts (1967) i municipals (1970). El 1968 la presència de dones en la res pública espanyola es limitava a tres conselleres nacionals, 6 procuradores a Corts, 116 regidores i 11 diputades provincials.

Tret de Primo de Rivera, en la condició simbòlica de germana de José Antonio i de Sanz Bachiller, vídua d'Onésimo Redondo, fundadors respectivament de *Falange* (1933) i de las *Juntas de Ofensiva nacional sindicalistas* (1931), tret d'aquestes, les altres procuradores tenen trajectòries substancialment diferents en durada i significació. Sanz presenta un exigü balanç d'activitat "parlamentària", fundadora d'*Auxilio de Invierno* i d'*Auxilio Social* en perdre el pols amb Primo pel control del *Servicio Social de la Mujer* (PRESTON, 2001) serà nomenada Cap de l'Obra Sindical de Previsió Social (1941-72) i gaudirà dels privilegis passius de procuradora entre 1943-i 1967.

Pilar Primo, delegada de SF entre 1937-1977 amb una influència superior a les dones en els feixismes europeus, es manté en el càrrec al llarg de totes les legislatures. Membre de la Comissió d'Educació, assumeix el protagonisme de l'organització d'endoctrinament i enquadrament de les dones, Secció Femenina, en sengles discursos al Ple de la cambra en defensa del projecte de llei relatiu als Drets polítics, professionals i de treball de la dona (1961) (DUCH, 2003), i en la modificació de la llei de règim local pera a possibilitar la condició d' electores i elegibles de les dones casades (1968).

Un circuit d'accés a la condició de procuradors eren els "elegits" d'entre els consellers provincials del *Movimiento*, pels sindicats, per les germandats, confraries i gremis, els representants dels municipis i diputacions. Aquesta és la provenença de tres procuradores: l'alcaldeessa de Bilbao, Pilar Careaga i Mónica Plaza i Mercedes Sanz Punyed elegides de manera indirecta en el bloc de consellers provincials. La tercera via de reclutament era de directa designació per Franco; és el cas de Teresa Loring i Montserrat Tey, dues representants de l'estructura burocràtica de *Sección Femenina*.

Entre les procuradores cinc, el 38,5% o el 45,5% si descomptem Sanz i Primo, ho foren electes a partir de 1967 segons la Llei de Representació familiar a Corts. Pel que fa al perfil professional trobem una agent comercial, una mestressa de casa, una advocada, una pagesa, una professora i l'alcaldeessa de Bilbao, M Pilar Careaga que és enginyera industrial, fa una única intervenció a les Corts, que podem considerar d'obediència corporativa, ja que és ponent en la comissió de pressupostos sobre increment de les plantilles dels cossos d'enginyers de mines (1973). En conjunt, la proposografia de les procuradores mostra diferències qualitatives notables amb el perfil de les diputades o de les assembleistes.

La *Sección Femenina* fins al 1962 no propicià la promulgació de la llei de drets civils i polítics de la dona. Tímides reformes en l'ordenament jurídic central en les relacions socials de gènere foren la modificació de 66 articles del Codi civil (1888), en relació al manteniment de la pàtria potestat de les vídues si es tornaven a casar (1958); de l'article 105 sobre l'adulteri, de concepció patriarcal, que amb el canvi fou qualificat causa de separació. Bona part de l'activitat a Corts de les procuradores se centrà en el que hem denominat "bloc de gènere". Les iniciatives sobre la capacitat jurídica de les dones en el codi civil (1972) com la modificació de la llei d'enjudiciament civil (1972) són defensades al plenari per Belén Landáburu, la que accedeix més jove, amb 33 anys a les Corts. Es una de les procuradores més actives. Intervé en la modificació del codi civil sobre adopció (1970) amb Mónica Plaza i Ana Bravo. També en la defensa de la Convenció dels drets polítics de la dona (1972) com en la modificació del codi civil sobre la situació jurídica de la dona casada (1975).

Les procuradores feren diverses iniciatives per tal d'obtenir la consolidació dels ensenyaments monopolitzats per la Secció Femenina: de retribucions del professorat de *Formación del Espíritu Nacional*, Educació Física i *Enseñanzas de Hogar* (1970) protagonitzada per Landáburu, Plaza i Teresa Loring. Altres temes amb abast de prec a les Corts es referiren a drets passius de les funcionàries (1971), treball de les dones i els menors (1973), ambdós presentats per Landáburu que s'interessa per l'agenda social del tardofranquisme en sol·licitar increment de fons d'Assistència Social. Altres temes que ocupen l'atenció de les procurades (per elecció o per inducció) són les reserves de caça i la legislació sobre parcs nacionals i conservació d'espais naturals protegits.

Quadre 3
Dones procuradores a les Cortes españolas

	edat		estat civil	formació	professió	període	via	circumscripció
	naixement	d'accés						
Ana Bailenilla	1915	52			agent comercial	1967-1971	família	Alicante
Ana Bravo Sierra	1924	47	casada	Lda. Química	professora	1971-1977	família	Sevilla
Pilar Careaga	1908	62		Enginyera Industrial		1970-1975	municipis	Bilbao
M. Carmen Cossio	1920	51	casada		mestresa de casa	1971-1977	família	Sanlúcar
Belén Landáburu	1934	33	soitera	Lda. Dret	funcionària	1967-1977	família	Burgos
Teresa Loring	1919	45	soitera	Infermeria	infermera	1964-1977	Consellera nacional	Málaga
Mónica Plaza	1923	44	soitera	Lda. Matemàtiques	funcionària SF	1967-77	Consellera nacional	Palencia
Pilar Primo de Rivera	1907	36	soitera	Infermeria	Sección Femenina	1943-1977	Consellera nacional	
Sanz Bachiller	1912	31	casada			1943-1967	O.Sindicat	
Mercades Sanz Puyed	1915	56	soitera		Sección Femenina	1971-77	Consellera nacional	Huesca
Purificación Sedeño						1961-1967	O.Sindicat	
Montserrat Tey	1924	47	soitera	bachiller	Sección Femenina	1971-1977	Cap d'Estat	
Josefina Velgison	1915	52				1967-1971	família	Madrid

Font: Archivo Histórico. Congreso de los Diputados.

Teresa Loring participa en els treballs de la llei bàsica de mobilització nacional i en el conveni de cooperació amb Guinea Equatorial. És autora de propostes sobre carreres femenines com ara els estudis d'infermeria o la conversió en universitària dels estudis d'assistència social, professions cobejades per la Secció Femenina.

Mónica Plaza presenta múltiples “precis al govern” com ara baixa per maternitat (1969), llei bàsica del treball i el treball de les dones (1974), plantilles de professorat d'educació política, física i domèstica a centres oficials (1974) i creació del cos d'educació física i esports (1976). Pertany a les comissions d'Hisenda (Tribunal de Comptes), Afers Exteriors (conveni amb Luxemburg sobre seguretat social) i participa en la tramitació dels pressupostos de l'estat i en múltiples temes com ara la fixació de plantilles de mestres (1972), millora de classes passives, espais naturals, tancament d'explotacions mineres de Palencia, descolonització del Sàhara, drets passius dels funcionaris, contaminació atmosfèrica (1976) o millora del medi rural (1977).

En l'activitat de Mercedes Sanz Punyed destaca la participació en el projecte de llei de Seguretat Social dels treballadors autònoms del camp (1975). Purificación Sedeño s'ocupa del projecte de llei del règim de societats (1964) i del projecte de retribucions dels funcionaris al servei de la jurisdicció de treball (1966). Josefina Veglison participa en les comissions de treball (llei protecció famílies nombroses), agricultura (comarques i finques millorables). La procuradora Montserrat Tey és prou activa en la presentació de precis (seguretat en els edificis, retribucions dels mestres, auxiliis a vellesa, col·legis de farmacèutics, impuls a vivendes i clubs per a ancians, patrimoni històric, funció dels Consells locals, codi alimentari, reportatges televisius dels projectes de llei o la protecció de les obres del Museu del Prado). És la ponent del projecte de llei sobre expropiació forçosa i imposició de servitud de pas pels serveis de telecomunicació i radiodifusió de sons i imatges de l'Estat (1975). Tot i la data tardana de 1976 en sembla significativa la presentació d'un prec instant el govern a presentar un projecte de llei de tractament igualitari a les vídues dels combatents en l'Exèrcit republicà.

Bibliografia

ALCALDE, Carmen (1996). *Mujeres en el franquismo. Exiladas, nacionalistas y opositoras*. Barcelona: Flor de Viento.

ASAMBLEA NACIONAL (1927). *Biografías y retratos de los señores asambleistas y numerosos datos del mayor interés*. 2 Vols., Madrid: Publicaciones Patrióticas.

BOLETIN OFICIAL DE LAS CORTES ESPAÑOLAS (1943-1977)

CALDERON, Carmen (1984). *Matilde de la Torre y su época*. Santander: Tantín.

CAMPOAMOR, Clara (1981). *El voto femenino y yo*. Barcelona: La Sal.

— (2002). *La revolución española vista por una republicana*. Introducció Neus Semblancat Miranda. Barcelona: Universitat Autònoma.

CAPEL MARTINEZ, Rosa M. (1992). *El sufragio femenino en la Segunda República española*. Madrid: Horas y Horas.

— (dir.) (2003). *El voto de las mujeres 1877-1978*. Madrid: Editorial Complutense.

CARABIAS, Josefina (1997). *Crónicas de la república*. Madrid: Temas de Hoy.

CRUZ, Rafael (1999). *Pasionaria. Dolores Ibárruri. Historia y símbolo*. Madrid: Biblioteca Nueva.

CUESTA BUSTILLO, Josefina (dir.) (2003). *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*. 4 Vols., Madrid: Instituto de la Mujer.

D.D.A.A. (1977). *Homenaje a Pilar Primo de Rivera*. Madrid: Almena.

DIARIO DE LAS SESIONES DE LA ASSAMBLEA NACIONAL.

DIARIO DE SESIONES DE CORTES 1933-1936.

DIARIO DE SESIONES DE LAS CORTES CONSTITUYENTES.

DUCH PLANA, Montserrat (2003a). "Absències i presències desiguals: les diputades al Parlament de Catalunya (1980-2003)". Dins: *Congrés de la Comissió Internacional per a l'estudi de la Història de les Institucions Representatives i Parlamentàries*. Vol.II, Comunicacions. Museu d'Història de Catalunya, p. 891-918.

— (2003b). "Celibato laboral". Dins: *V Encuentro de Investigadores del Franquismo*. Comunicaciones. Universidad de Castilla la Mancha. CD.

DUPLAA, Cristina (ed.) (1989). *Homenaje a Victoria Kent*. Málaga: Universidad de Málaga.

FAGOAGA, Concha (1985). *La voz y el voto de las mujeres. El sufragio en España 1877-1931*. Barcelona: Icaria.

FAGOAGA, C.; SAAVEDRA, P. (1986). *Clara Campoamor. La sufragista española*. Madrid: Instituto de la Mujer.

FLECHA, Consuelo (1996). *Las primeras universitarias en España*. Madrid: Narcea.

FOLGUERA, Pilar (comp.) (1988). *El feminismo en España: Dos siglos de historia*. Madrid: Pablo Iglesias.

GARCIA MENDEZ, Esperanza (1979). *La actuación de la mujer en las cortes de la II República*. Madrid: Ministerio de Cultura.

GARRIDO GONZALEZ, Elisa (ed.) (1997). *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis.

GUTIERREZ VEGA, Zenaida (2001). *Victoria Kent. Una vida al servicio del humanismo liberal*. Málaga: Universidad.

KENT, Victoria (1978). *Cuatro años de mi vida: 1940-1944*. Barcelona: Burguera

MAGNINI, Shirley (2000). *Las modernas de Madrid. Las grandes intelectuales españolas de la vanguardia*. Barcelona: Península.

MAILLARD, Mª Luisa (1990). *La Asociación española de mujeres universitarias (1920-1990)*. Madrid: AEMU & Instituto de la mujer.

MARTINEZ GUTIERREZ, Josebe (1997). *Margarita Nelken (1896-1968)*. Madrid: Ediciones del Orto.

MARTINEZ SIERRA, María (1931). *La mujer española ante la República*. Madrid: Tipografía Artística.

— (1953). *Gregorio y yo*. México: Biografías Gandesas.

— (1989). *Una mujer por caminos de España*. Madrid: Castalia & Instituto de la Mujer.

NASH, Mary (1999). *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus.

NELKEN, Margarita (1919) *La condición social de la mujer*. Barcelona: Minerva.

— (1931) *La mujer ante las Cortes Constituyentes*. Madrid: Editorial Castro.

— (1936). *Por qué hicimos la revolución*. Barcelona: Ediciones Sociales Internacionales.

NUÑEZ PEREZ, M. Gloria (1989). *Trabajadoras en la Segunda República. Un estudio sobre la actividad económica extradoméstica (1931-1936)*. Madrid: Ministerio de Trabajo.

PEREZ-VILLANUEVA TOVAR, Isabel (1989). *María de Maetzu: Una mujer en el reformismo educativo español*. Madrid: UNED.

PONS, Agustí (1977). *Converses amb Frederica Montseny*. Barcelona: Laia.

PRESTON, Paul (2001). *Palomas de guerra. Cinco mujeres marcadas por el enfrentamiento bélico*. Barcelona: Plaza Janés.

PRIMO DE RIVERA, Pilar (1983). *Recuerdos de mi vida*. Madrid: Dyrsa.

QUIEN ES QUIEN en las Cortes españolas (1976). Madrid: Documentación Española Contemporánea.

RAMOS, M Dolores (1997). *Victoria Kent (1892-1987)*. Madrid: Ediciones del Orto.

RODRIGO, Antonina (1994). *María Lejárraga una mujer en la sombra*. Madrid: Ediciones VOSA.

— (1999). *Mujer y exilio*. Madrid: Compañía literaria.

— (2002). *Mujeres para la historia. La España silenciada del siglo XX*. Barcelona: Ediciones Carena.

TAVERA, Susanna (2004). “Federica Montseny o las paradojas de una biografía militante”. *Historia Social*, núm. 48, p. 111-128.

TAVERA, Susanna et al. (2000). *Mujeres en la historia de España. Enciclopedia biográfica*. Barcelona: Planeta.

TELO NUÑEZ, María (1995). *Concepción Arenal y Victoria Kent. Las Prisiones. Vida y obra*. Madrid: Instituto de la Mujer.

ZULUETA, Carmen; MORENO, Alicia (1993). *Ni convento ni college. La Residencia de Señoritas*. Madrid: Residencia de Estudiantes.